

О.О. СТРИЖАК, канд. екон. наук, доцент, докторант ХНЕУ, Харків

БІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті розглянуто теоретичні аспекти бідності як соціально-економічної проблеми. Здійснено аналіз показників та підходів до оцінки рівня бідності.

В статье рассмотрены теоретические аспекты бедности как социально-экономической проблемы. Осуществлён анализ показателей и подходов к оценке уровня бедности.

The theoretical aspects of poverty as a social and economic problem are described in the article. The analysis of indicators and approaches to poverty were carried out.

Наприкінці ХХ ст., незважаючи на загальносвітові тенденції розвитку науково-технічного прогресу й відповідного підвищення продуктивності й ефективності виробництва, бідність набуває значного поширення у багатьох країнах світу незалежно від рівня їх економічного добробуту. Таке зростання кількості бідних, особливо у країнах, що розвиваються, переважно є наслідком неефективної соціальної політики держав. Питання бідності привертало увагу як представників класичної політичної економії У. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля, А. Маршалла та ін., так і інших наукових течій – К. Маркса, Ф. Енгельса, Дж. М. Кейнса, Т. Веблена, М. Лоренца тощо. В сучасних дослідженнях на вирішенні проблем бідності зосереджують увагу Е. де Сото, А. Сен, Д. Богиня, Е. Лібанова, В. Мандибура, В. Куценко та інші. Проте, незважаючи на значну кількість наукових розробок, окремі аспекти цієї проблеми потребують подальшого опрацювання та розвитку. До таких питань, зокрема, відносяться, комплексна оцінка рівня та масштабів бідності для країн, що розвиваються, розробка рекомендацій щодо подолання бідності з урахуванням національної специфіки тощо. В цьому контексті метою статті є аналіз бідності як соціально-економічної проблеми сучасного суспільства.

Бідність (англ. *poverty*) – це стан людини, коли через нестачу матеріальних коштів вона позбавлена їжі, нормального житла, одягу, медичного обслуговування, освіти, можливості забезпечення своїх культурних і правових потреб. Бідність відображає низький рівень добробуту, при якому основні потреби перевищують наявні засоби для їх задоволення.

Бідність характеризується недостатністю наявних у людини, сім'ї, регіону, держави майнових цінностей, товарів, грошових коштів для нормального життя і життєдіяльності. Бідність визначають, зокрема, і як економічне становище індивіда або соціальної групи, при якому вони не можуть задовольнити певне коло мінімальних потреб, необхідних для життя, збереження працездатності, продовження роду. Бідність є відносним поняттям й залежить від загального

стандарту рівня життя в даному суспільстві. Бідність також означає нестачу коштів, що визначають господарську обстановку життя окремої людини, верств населення та цілих країн або держав. Сучасна економічна теорія тлумачить бідність як багатоаспектне явище, розрізняючи такі її форми: абсолютну, відносну, тимчасову, застійну, об'єктивну, суб'єктивну та ін.

Абсолютна бідність – проживання з розрахунку менше \$ 1,25 ПКС на людину в день.

У якості межі бідності Світовим банком був запропонований показник \$ 1 ПКС на людину в день для країн з низьким рівнем доходу за даними, доступними у 1990 р. Оригінальний набір даних про національну межу бідності охоплював лише 22 країни, що розвиваються, за 1980-ті рр. і був взятий в основному з академічних досліджень. З тих пір відбулося значне розширення числа країн, які встановлюють свої власні національні межі бідності. У своєму останньому оновленні банк використовував національні межі бідності для 75 країн, що розвиваються.

Дані про рівень цін також істотно покращилися завдяки Програмі міжнародних зіставлень (ПМЗ), яка збирає дані про ціни, необхідні для оцінки паритету купівельної спроможності (ПКС) за обмінним курсом. За даними останньої ПМЗ на 2005 р., вартість життя виявилася у країнах, що розвиваються, вище, ніж вважалося раніше. Якщо у 1990 р. Банк використовував тільки 22 дослідження всього 22 країн, то останнє оновлення використовує майже 700 досліджень для 115 країн.

У світлі цих нових даних банк здійснив великі переоцінки масштабів бідності у світі, а також як вона змінилася з часом. На основі оновлених даних було обрано межу в \$ 1,25 ПКС на людину в день, що відображає той самий набір у 2005 р., як оригінальний \$ 1 ПКС в день.

Отже, за абсолютною концепцією бідність – це неможливість одержувати доходи, необхідні для забезпечення мінімального переліку основних потреб (прожиткового мінімуму).

Крайня бідність – проживання з розрахунку менше \$ 2 ПКС на людину в день.

Бідність – проживання з розрахунку менше \$ 4,3 ПКС на людину в день для більш розвинених країн.

Для України, як і для інших країн, що перебувають у процесі економічного та політичного переходу, межа абсолютної бідності визначена не нижче 4,3 дол. США на добу. До 2006 р. абсолютна бідність в Україні була майже викорінена, досягаючи природного мінімуму в 1 %.

Глибока бідність – проживання з розрахунку менше \$ 5,5 ПКС на людину в день.

“Помірна” бідність – проживання з розрахунку менше \$ 6,33 ПКС на людину в день.

Світовий банк періодично готує оцінки бідності країн в тісній співпраці з національними установами, іншими агенціями з розвитку та громадянського суспільства, включаючи організації бідних верств населення. В своїх Доповідях про масштаби причини бідності пропонуються також стратегії для її зниження. Однак країни мають різні визначення бідності, і порівняння може бути ускладнене. Національні межі бідності, як правило, різняться відповідно до рівня розвитку країни. Наприклад, офіційна межа бідності у США становить \$ 13 ПКС в день у 2005 р. (на людину, для сім'ї з чотирьох осіб).

У рамках відносної концепції бідності пропонується використовувати дані розподілу доходів (витрат) з урахуванням середніх норм, стандартів, звичаїв споживання в конкретній країні. Тобто згідно з цим підходом бідними вважаються ті, чий рівень споживання продуктів харчування, одягу, забезпечення житловими умовами, предметами тривалого споживання, особливості проведення дозвілля тощо, є нижчими, ніж в інших членів суспільства.

Як зазначає Е. Лібанова, якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій дає інформацію про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався як стандарт у конкретній країні на цей період часу і є характерним для більшої частини населення.

Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, а й дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Такий критерій виявляється особливо необхідним для дослідження ситуації в країнах із загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна. На противагу абсолютному, відносний критерій вказує скоріше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б зробити висновок про непридатність такого підходу для досліджень у бідних країнах [1, с. 54].

Отже, **відносна бідність** – це недостатній обсяг доходів індивіда порівняно з доходами інших громадян країни.

Відносна бідність, що вимірюється за національно визначеною межею бідності, станом на 1 січня 2008 р.в Україні була на рівні 28,3 %, у 2009 р. вона зменшилась і досягла рівня 25,4%.

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу або доступу до суспільних благ на основі легітимних рішень і законодавства.

Суб'єктивна бідність визначається за самооцінкою матеріального становища людини, тобто людина тоді є бідною, коли вона сама себе ідентифікує з бідністю.

Прихована бідність – це, по суті, незареєстрована, незафіксована бідність. Справа в тому, що багато бідних не звертається за допомогою або субсидією, не виявляє себе як таких через низку причин (непоінформованість, гордість тощо).

Відповідно до визначення Ради Європи від 1984 р., бідними є особи, сім'ї та групи, які мають настільки незначні матеріальні, культурні й соціальні засоби, що не можуть дозволити собі спосіб життя, прийнятний для тієї країни ЄС, у якій вони живуть. ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення з суспільного життя.

Методика комплексної оцінки бідності в країні передбачає розрахунок системи показників, що безпосередньо характеризують становище бідного населення. Для України методика оцінки бідності розроблена на виконання Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2001 р. № 1712 з метою спостереження та аналізу показників бідності.

Результати обстеження, проведеного Держкомстатом у жовтні 2009р. щодо сприйняття населенням ознак бідності та депривації (позбавлення) за існуючих у суспільстві стандартів показало, що за оцінками респондентів щодо наявності у них позбавлень у сфері харчування 11% домогосподарств (у 2007 р. – 9%) повідомили, що не мали вдосталь коштів для щоденного споживання недорогих продуктів харчування. Кожне п'яте домогосподарство (у 2007 р. – 16 %) через брак коштів не могли дозволити раз на п'ять років оновити за потребою одяг та взуття для холодної пори року для дорослих. Залишилася суттєвою частка домогосподарств (15 %), які повідомили про неможливість забезпечити нормальні житлові умови у зв'язку з відсутністю коштів. Досягла 6 % частка домогосподарств, які не мали коштів для отримання членом домогосподарства будь-якої професійної освіти.

Найбільш суттєвими серед позбавлень за доступом були вказані незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги та відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги. Від цих проявів потерпало майже кожне п'яте домогосподарство (у 2007 р. –

відповідно 23 % та 19 %). Порівняно з даними опитування у 2007 р. поширення серед домогосподарств проявів позбавлень, пов'язаних з відсутністю розвинутої інфраструктури, скоротилося по усіх ознаках. При цьому майже всі прояви бідності та позбавлення більш поширені серед сільських мешканців, ніж серед міських.

Найбільш поширеними серед населення були позбавлення у сфері охорони здоров'я, які пов'язані з недостатністю коштів. Кожне п'яте домогосподарство (у 2007 р. – кожне четверте), повідомило, що з цієї причини не змогло дозволити собі скористатися необхідними платними послугами лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі, зробити аналізи, обстеження, процедури, призначені лікарем. Не змогли купити призначені лікарем ліки та медичне приладдя 22 % домогосподарств (у 2007 р. – 23 %). Кожне п'яте домогосподарство (у 2007 р. – 27 %) повідомило, що не мало коштів для оплати життєво необхідної хірургічної операції або лікування в стаціонарі.

Для аналізу бідності визначається *межа бідності* – рівень доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб. Вартісне значення межі бідності є основою для віднесення населення до категорії бідних.

Межа бідності включає два елементи: 1) витрати, необхідні для придбання мінімального споживчого кошика та інших предметів першої необхідності; 2) додаткові кошти, величина яких є різною для різних країн залежно від досягнутого економічного та технологічного рівня.

Вартість мінімального споживання калорій і необхідних товарів може бути легко підрахована після визначення цін. Друга частина є суб'єктивною: одні й ті ж предмети в одних країнах є предметами розкоші, в інших – першої необхідності. Тобто межа бідності залежить від рівня розвитку суспільства і досягнутого в ньому рівня споживання. Межа бідності визначається як співвідношення вартісної величини обраного в країні відносного критерію бідності на основі даних комплексного обстеження умов життя домогосподарств з прожитковим мінімумом на одну особу в розрахунку на місяць.

Межа бідності використовується для визначення масштабів та рівня бідності, тобто питомої ваги сімей (домогосподарств), в яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим, ніж визначена межа бідності.

Окрім визначення межі бідності, для розрахунку масштабів бідності розраховуються такі показники: рівень бідності; сукупний дефіцит доходів бідного населення; середній дефіцит доходів бідного населення; глибина бідності.

У розвинених країнах до розряду бідних належать ті особи, у яких доходи або витрати не досягають половини середнього розміру витрат в країні, де вони проживають, тобто межа бідності становить 50 % медіани прибутку (скоригованого відповідно до розміру окремої родини). Ця методика застосовується в

країнах ЄС і дозволяє визначити осіб, які є бідними стосовно інших жителів своєї країни, а також виявити ті групи, які найбільшою мірою ризикують опинитися серед бідних.

Окрім економічних показників, застосовують і такі, як: рівень достатності харчування; питома вага витрат на харчування чи витрат на утримання житла у сукупних витратах домогосподарства; ступінь відсутності можливості придбання домогосподарствами основних побутових товарів тощо. Стан бідності може також визначатися за показниками функціонування соціальної сфери: охорони здоров'я (середня тривалість життя, рівень дитячої смертності); освіти (охоплення дітей і молоді освітою різного рівня, середній рівень освіченості). До цього критерію можуть входити також показники забезпеченості житлом та його якості, стан ринку праці тощо.

Показники бідності населення України наведено в табл.

Таблиця. Показники бідності населення України [4, с. 35]

Роки													
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2013	2015
Індикатор 1.1. Частка населення, чие добове споживання є нижчим 5 (4,3) дол. США на добу за ПКС, %													
11,9*	11,0*	3,0*	4,0*	2,0*	1,3* 9,0	6,0	6,6	3,8	4,5	5,0	4,0	3,0	<0,5
Індикатор 1.2. Частка бідного населення за національним критерієм, %													
26,4	27,2	27,2	26,6	27,3	27,1	28,1	27,3	27,0	27,0	27,0	26,5	26,0	25,0
Індикатор 1.3. Частка бідних серед дітей, %													
33,4	34,9	34,0	34,9	35,0	36,7	36,6	36,3	35,1	35,0	34,5	33,0	31,0	29,0
Індикатор 1.4. Частка бідних серед працюючих осіб, %													
21,6	22,6	22,0	21,1	21,6	22,3	27,2	21,7	21,1	21,0	20,0	19,0	17,0	15,0
Індикатор 1.5. Частка населення, чие споживання є нижчим рівня прожиткового мінімуму, %													
71,2	69,2	65,0	59,9	51,0	38,7	31,0	30,5	19,9	22,0	20,0	15,0	10,0	7,0

Примітка: * 4,3 дол. США на добу за ПКС.

Як видно з табл. 1, позитивний ефект від економічного зростання дозволив зменшити масштаби абсолютної бідності. Проте він не вплинув на ситуацію з відносною бідністю, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Індикатори рівня бідності за критерієм прожиткового мінімуму демонструють позитивну динаміку (з 72,5 % у 2002 р. до 12,6 % у 2008 р.), а індикатори бідності та крайньої бідності за відносними критеріями (відповідно 75 % та 60 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат) залишалися практично незмінними – відповідно у межах 26 % – 28 % та 13 % – 15 %.

Слід зазначити, що бідність в Україні має певні особливостей, до яких, зокрема, можна віднести такі:

- значне скорочення доходів більшості населення, яке при цьому зберігає відносно високий соціальний статус (рівень освіти, кваліфікації, соціальні зв'язки);

- бідність зайнятого населення, що є наслідком порушень у системі оплати праці та формуванні ринку робочої сили;
- виникнення багатих прошарків, заможність яких пов'язана з несправедливими джерелами отримання доходів;
- підчас неможливість статистичної оцінки рівня бідності через наявність значного обсягу тіньових джерел доходу;
- українська бідність не має чітко вираженого гендерного аспекту;
- висока частка витрат на харчування в структурі витрат домогосподарств (близько третини населення країни (за даними 2008 р.) витрачає на харчування близько 60 % свого бюджету).

Для вирішення проблем бідності в Україні необхідно використовувати досвід розвинених країн. У 1975 р. ЄС розпочав програму “Бідність I”, яка була спрямована на викорінення бідності та функціонувала до 1993 р. У 1990-ті рр. цілі соціального захисту та викорінення бідності були передбачені у ряді офіційних документів ЄС. У 1992 р. Європейська Рада закликала країни-члени ЄС визнати основне право людей на достатні ресурси, які дозволяють їм жити в умовах, сумісних із людською гідністю. В Амстердамській угоді (1997 р.) як “поліпшення умов життя”, так і “відповідний соціальний захист” були визначені принципами діяльності Співтовариства та його країн-членів. У 2000 р. Європейська Рада прийняла Лісабонську стратегію, покликану до 2010 р. зробити ЄС “найбільш динамічною та найбільш конкурентоспроможною, наукомісткою в світі економікою, яка здатна до стабільного економічного зростання, забезпечує більше кращих робочих місць, тісніше соціальне згуртування та охорону довкілля”.

22 листопада 2005 р. Європейська Рада прийняла Спільну заяву про політику розвитку Європейського Союзу “Європейський консенсус із розвитку”. У Заяві зазначалося, що викорінення бідності в контексті сталого розвитку, включаючи досягнення ЦРТ, а також сприяння демократії, належному врядуванню та повазі до прав людини є головною метою співробітництва ЄС у сфері розвитку. Приймавши Спільну заяву, ЄС ще раз підтвердив свою прихильність схваленню ЦРТ як політики Співтовариства у внутрішньому та зовнішньому вимірах його діяльності.

Враховуючи багатовимірний характер бідності, ЄС пропонує боротися з нею, надаючи рівне значення інвестиціям у людей (перш за все, в охорону здоров'я та освіти й боротьбу з ВІЛ/СНІДом), охороні природних ресурсів (лісів, води, морських ресурсів і ґрунтів), забезпеченню джерел існування у сільській місцевості, інвестиціям у створення достатку (з наголосом на такі питання, як підприємництво, створення робочих місць, доступ до кредитів, права власності та інфраструктура).

Такий підхід вочевидь співпадає з завданнями порядку денного ЦРТ і економічними, соціальними та екологічними вимірами викорінення бідності в контексті сталого розвитку. Він охоплює багато напрямків діяльності з розвитку – від демократичного врядування, політичних, економічних і соціальних реформ, запобігання конфліктам, соціальної справедливості, сприяння правам людини та рівноправного доступу до державних послуг, освіти, культури, охорони здоров'я, в тому числі статевого й репродуктивного здоров'я та прав, викладених у Каїрському порядку денному МКНР 1994 р.

Цей підхід також охоплює питання довкілля та сталого управління природними ресурсами, орієнтоване на бідних економічне зростання, торгівлю та розвиток, міграцію та розвиток, продовольчу безпеку, права дітей, гендерну рівність, сприяння соціальній згуртованості.

У контексті викорінення бідності ЄС прагне запобігати соціальній ізоляції та протистояти дискримінації стосовно до всіх груп. Він надає інструменти для створення рівних можливостей для всіх і для максимального збільшення соціально-економічного потенціалу Союзу. ЄС заохочує соціальний діалог і захист, зокрема для усунення гендерної нерівності, забезпечення прав корінних народів, боротьби з дискримінацією, врахування становища інвалідів, а також для захисту дітей від торгівлі людьми, збройних конфліктів і найгірших форм дитячої праці.

У минулому ЄС використовував широкий спектр заходів для боротьби з бідністю. Програми скорочення бідності сприяли інтеграції знедолених, а програма “Геліос” допомагала країнам-членам ЄС і неурядовим організаціям закладати нове підґрунтя в їх зусиллях щодо сприяння людям із вадами. Сьогодні ЄС прихильний до широкої стратегії, яка передбачає співробітництво з країнами-членами Союзу, неурядовими організаціями та соціальними партнерами. На рівні ЄС ця стратегія налічує сім основних пріоритетів:

1) збільшити участь у ринку праці шляхом розширення активної політики й забезпечення кращого зв'язку між соціальним захистом, освітою та навчанням упродовж життя;

2) модернізувати системи соціального захисту, забезпечивши їхню стабільність, адекватність і доступність для всіх;

3) усунути перешкоди в освіті та підготовці кадрів, інвестуючи додаткові кошти у людський капітал на всіх вікових етапах, особливо зосереджуючись на найбільш знедолених групах;

4) викорінити дитячу бідність, гарантуючи освіту дітей, збільшуючи допомогу їхнім сім'ям, забезпечуючи захист їхніх прав;

5) забезпечити гідне житло для вразливих груп і розробити ком-плексні підходи до боротьби проти безпритульності;

б) покращити доступ до якісних послуг у таких сферах, як охорона здоров'я, соціальні послуги, транспорт, нові інформаційно-комунікаційні технології;

7) усунути статеву дискримінацію та підвищити соціальну інтеграцію осіб із вадами, етнічних меншин та іммігрантів.

Однак на шляху подолання бідності в Україні залишаються суттєві перешкоди, а саме: неефективний перерозподіл доходів; низький рівень оплати праці; бідність сімей з дітьми; несправедливий розподіл державних трансфертів, спрямованих на соціальну підтримку; вплив світової фінансової кризи; поширення утриманських настроїв та соціальної пасивності населення тощо.

Зокрема, видатки на соціальний захист в Україні (включаючи видатки на державне соціальне страхування та охорону здоров'я) складають близько 26 % ВВП, що відповідає стандартам державних видатків на соціальний захист високорозвинених країн. Проте ці кошти витрачаються неефективно. Система соціального захисту слабко спрямована на підтримку дійсно нужденного населення. Більшість видів допомоги, пільги та субсидії не забезпечують соціально вразливе населення від бідності.

Висока поляризація суспільства (надмірне багатство та розкіш, з одного боку, і існування на межі бідності – з іншого), відсутність нормального перерозподілу коштів між багатими і бідними не тільки не сприяє подоланню бідності, але й викликає відчуття обурення і соціальної несправедливості у великій частини населення.

Як зазначається у національній доповіді “Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010”, розмір заробітної плати в Україні є чи не найнижчим в Європі. Сьогодні один працюючий не може забезпечити повноцінного утримання навіть одного непрацюючого члена сім'ї. Неприродним є те, що бідність охоплює навіть кваліфікованих працівників з високим рівнем освіти, що неприпустимо для стандартів цивілізованого світу [4, с. 40–41]. Високий рівень нерівності та бідності спричиняють соціальну напругу і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Їх наслідком є (особливо в умовах політичної нестабільності) збільшення економічних ризиків і зниження інвестиційної привабливості країни, що неминуче уповільнює темпи економічного зростання [4, с. 22].

Таким чином, незважаючи на стрімкий розвиток науково-технічного прогресу та відповідне економічне зростання на початку XXI ст. подолання бідності залишається одним з ключових завдань світової спільноти. Певна кількість бідних існує навіть у розвинених країнах, а в окремих країнах, що розвиваються, досягає катастрофічного рівня. При цьому останні внаслідок різних причин не можуть подолати бідність власними силами. На тлі вирішення проблеми бідності з кожним роком загострюється нерівність, швидко зростають статки

найбагатших людей світу, збільшуючи прірву між найбіднішими та найбагатшими.

Аналіз бідності, нерівності та пов'язаних з ними питань є підґрунтям щодо розробки ефективної соціальної політики держави. Розробка принципів соціальної політики, яка має консолідувати суспільство шляхом реалізації дієвих заходів із забезпечення всім громадянам гідного рівня життя, можливостей реалізації базових потреб, зняття соціальних протиріч, зменшення ступеня нерівності тощо, є перспективним напрямком для подальших наукових досліджень в цій сфері.

Список літератури: 1. Демографічні чинники бідності: колективна монографія / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.; 2. Офіційний сайт Державної служби статистики України – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; 3. Офіційний сайт Світового банку – Режим доступу: <http://web.worldbank.org/>; 4. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. – К., 2010. – 108 с.

Надійшла до редколегії 12.03.2012